

در تبیین نو از مولفه‌های تربیت شهروندی با تاکید بر برنامه درسی پنهان دوره دبیرستان

امین ملازهی

دانشجوی دکتری برنامه ریزی درسی، گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

محمد حسین یارمحمدیان

استاد مرکز تحقیقات مدیریت و اقتصاد سلامت، دانشگاه علوم پزشکی اصفهان، اصفهان، ایران (مسئول مکاتبات)

بدری شاه طالبی

دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران.

چکیده

مقدمه و هدف پژوهش: شهروندی^۱ مفهومی است که به افراد جامعه هویت رسمی و قانونی می‌بخشد و از یک طرف متضمن وظایف و مسئولیت‌ها و از طرف دیگر متضمن حقوق و خواسته‌های افراد است. پژوهش حاضر با هدف توصیف، تبیین و تفسیر تجارب زیسته‌ی دانش‌آموزان از مولفه‌های تربیت شهروندی موثر انجام شده است.

روش پژوهش: جامعه پژوهش شامل تعداد ۵۴۰۰۰ نفر دانش‌آموزان پسر و دختر سال‌های سوم و چهارم رشته‌های متوسطه نظری استان سیستان و بلوچستان در ۶ منطقه آموزشی سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵ بود. که با روش نمونه‌گیری هدفمند همگن انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه‌ی نیمه ساختاریافته بود که مصاحبه‌ها حد اشباع داده‌ها ادامه یافت. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها، روش کدگذاری موضوعی و تحلیل تفسیری بود.

یافته‌ها: پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها و حذف کدهای مشترک، کد مفهومی که بیانگر تجارب مشارکت‌کنندگان بود استخراج گردید که در ۵ دسته اصلی به این شرح دسته‌بندی شدند: ۱- بهداشت فردی و جمعی ۲- قدرشناسی از میراث فرهنگی ۳- مشارکت ۴- قانون ۵- توانایی حل مسئله.

نتیجه‌گیری: این یافته‌ها نمایانگر آن است که دانش‌آموزان در ارتباط با مهارت‌های شهروندی تجارب مثبت و منفی زیادی را کسب کرده‌اند که مبین تغییرات در نگرش، اخلاق و... می‌باشد که آگاهی از آن، برنامه‌ریزی برای مسئولین جامعه را آسان‌تر می‌کند.

واژگان کلیدی: برنامه درسی پنهان، تربیت شهروندی، دوره دبیرستان.

مقدمه

آنچه که می‌تواند در رسالت و فلسفه اصلی شکل‌گیری و توسعه مدارس را در دوران کنونی توجیه کند، تربیت شهروندی و به عبارت دیگر عمل کردن مدارس به عنوان "مدرسه زندگی" است (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۶).

متفکرانی که در مورد شهروندی، الگوها و ارزش‌های مربوط به آن مطالعه کرده‌اند منشا ایده شهروندی را در یونان و رم باستان جستجو کرده‌اند و معتقدند مفهوم شهروندی و مردم‌سالاری ابتدا در یونان و در آتن متولد شده است، در اواخر قرن هفده و هجده با ظهور متفکرانی چون جان لاک^۲ و ژان ژاک روسو^۳ مفاهیم جدیدی از شهروندی ارائه شد. ژان ژاک روسو مفهومی جمع‌گرا از شهروندی براساس قرارداد اجتماعی مطرح کرد. طبق این مفهوم، حقوق افراد در یک دموکراسی مبتنی بر قرارداد اجتماعی است که به دولت مشروعیت می‌دهد. برعکس جان لاک مفهومی فردگرایانه از شهروندی ارائه داد که طبق آن حقوق برابر افراد و کاهش قدرت حکومتی مطرح شد. این مفهوم به تدریج طی تحولاتی در غرب نهادینه شد و شهروندی جنبه عمومی پیدا کرد. از قرن هجده تا امروز بستر تاریخی مناسبی که با رشد دولت‌ها و ملت‌ها و تحولات علمی و آموزشی در اروپا فراهم شد مفهوم شهروندی در این جوامع نهادی شد (آشتیانی و همکاران، ۱۳۸۵).

تربیت شهروندی به عنوان رویکردی که به انواع حقوق انسانی در جامعه اشاره می‌کند، تعامل بین فرد و جامعه را جهت می‌دهد پارکر^۴ (۲۰۰۰) و هم‌چنین به یک تعهد دو بعدی، مشارکت آگاهانه فرد در فعل و انفعالات جامعه مک دونالد^۵ (۱۹۹۹) و احقاق و احترام به حقوق فردی توسط دولت مک دونالد اشاره دارد که بیش از سایر حوزه‌های تربیت متأثر از برنامه درسی پنهان خواهد بود. نظام تربیتی همواره رو به سوی اهدافی معین دارد و سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های آن در راستای دستیابی به اهداف مذکور صورت می‌گیرد. در عین حال پیچیدگی فرآیند تربیت و ارتباط تنگاتنگ آن با زمینه‌های فرهنگی - اجتماعی باعث تأثیرپذیری این فرآیند از عواملی خارج از

تربیت شهروندی فرایندی است که فرد انسانی را برای زیستن مسئولانه، خلاقانه، قانون‌مدارانه، ارزشمندانه و آگاهانه در جامعه آماده می‌کند که در این صورت فرد در عین مشارکت فعالی که در زندگی اجتماعی و نهادهای جمعی دارد، ارزش‌های اخلاقی و هنجارهای فرهنگی جامعه را در خود درونی کرده و علاوه بر این در راستای اصلاح و پیشرفت فرهنگ جامعه تلاش می‌کند و نسبت به مسائل و مشکلات جامعه احساس مسئولیت دارد. تربیت شهروند مطلوب یکی از کارکردهای اصلی نظام آموزش و پرورش رسمی هر کشوری محسوب می‌شود و مدرسه به عنوان بخشی از نظام آموزش و پرورش رسمی یک کشور، نسل جدید را برای ایفای نقش شهروندی آماده می‌کند. مدرسه دارای دو نوع برنامه درسی است: ۱- برنامه درسی رسمی که شامل کتاب‌هایی است با محتوای مشخص که در این میان دروس مطالعات اجتماعی منبع مهم آموزش شهروندی به شمار می‌رود. ۲- برنامه درسی پنهان که شامل روابط بین شاگرد و معلم، روش‌های تدریس، محیط فیزیکی و فرهنگی مدرسه، روابط بین معلمین، نحوه‌ی اداره مدرسه، نقش دانش‌آموزان در اداره کلاس درس و مدرسه است. آماده‌سازی دانش‌آموزان برای ایفای نقش شهروندی از چنین بستری می‌گذرد (شهبازی، ۱۳۹۲).

بی‌تردید یکی از مهم‌ترین رسالت‌ها و دلایل شکل‌گیری مدارس در طول تاریخ بشری و توسعه آن به شکل کنونی، آماده‌سازی شهروندانی متعهد، فعال و خلاق بوده است، افرادی که نه تنها ارزش‌ها و ویژگی‌های مورد ستایش جامعه را دارا باشند بلکه بتوانند در راستای به‌سازی و ارتقای فرهنگ جامعه تلاش موثری را به نمایش بگذارند. در سایه چنین برداشتی است که از نظر مریان بزرگ‌تعلیم و تربیت، مدرسه نه تنها یک مکان جهت آماده شدن برای زندگی است، بلکه در حقیقت جایی برای تمرین زندگی و تجربه عرصه‌های مختلف آن است، به عبارت دیگر مدرسه مکانی برای یادگیری حقوق و مسئولیت‌های شهروندی است. از این رو

را تشکیل می‌دهند زیرا در زمره‌ی مهم‌ترین و موثرترین محتواهای آموزشی هستند که دانش‌آموزان در مدرسه به طور طبیعی یاد می‌گیرند (عابدی، عریضی سامانی، و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۱).

بنابراین، کنکاش و بررسی در حوزه‌ی برنامه درسی پنهان بخصوص از بعد تربیت شهروندی از مباحث جدید در حوزه برنامه درسی است که می‌تواند به روشن‌تر شدن مباحث مربوط به آن و بهبود امر تعلیم و تربیت کمک نماید. لذا لازم است برنامه درسی پنهان را از زوایای مختلف مورد تفحص قرار داد. چرا که به این بعد از برنامه درسی به طور اخص توجه نشده و آثار آن در تمام سطوح جامعه، کم و بیش مشاهده می‌شود. عدم توجه به برنامه‌ریزی درسی عمیق یکی از آسیب‌های جدی تعلیم و تربیت شهروندی است. چگونه می‌توان بدون فهم درست از تاثیر برنامه درسی پنهان و ابعاد آن به این مهم مبادرت کرد؟ فهم، نیاز مبانی برنامه‌ریزی و بنیان تصمیم‌گیری‌ها را محکم می‌کند. در شرایط فعلی با اینکه در عرصه‌های تربیت شهروندی تلاش‌های قابل توجه انجام یافته ولی عمق کافی را ندارد (حسینی، ۱۳۹۰).

بنابراین ضرورت ایجاد می‌نماید که با رشد و تحولات فناوری و اطلاعات، به تربیت شهروندی دانش‌آموزان در ابعاد برنامه درسی آشکار و پنهان توجه شایانی گردد و نیازهای اساسی فراگیران شناسایی گردد. هم‌چنین با توجه به اهمیت و جایگاه تربیت شهروندی در جامعه ما و از آنجا که تحقیق و پژوهش‌های چندانی در زمینه تربیت شهروندی صورت نپذیرفته پرداختن به این موضوع و قرار گرفتن متغیرهای مورد نظر در پژوهش حاضر در کنار هم می‌توان روزنه‌ای برای توجه به این سازه‌ها فراهم آورد. در کنار این مزیت‌ها، در صورتی که محقق بتواند رابطه متغیرهای مورد بررسی در پژوهش حاضر را تأیید نموده و سازمان‌های ذی‌ربط که در رأس آنها آموزش و پرورش قرار دارد نتایج این دست پژوهش‌ها را کاربردی نمایند بی‌شک تربیت شهروندی به عنوان فاکتوری در راستای شناخت بهتر محیط اطراف زندگی، سیاست‌های

خویش خواهد شد و از سوی دیگر تعامل مؤلفه‌های گوناگون مطرح در فضای جامعه انسانی، استقلال نظام تربیتی را مورد تردید قرار داده و آن را به صورت نظامی باز تحت تاثیر شرایط محیطی و انسانی باز تعریف می‌کند که از این مجموعه مؤلفه‌های تاثیرگذار بر فرآیند تربیت که رسمی و در لایه‌ای پنهان، برنامه درسی را از خویش متاثر می‌سازند، با نام برنامه درسی پنهان یاد می‌شود (اسکندری، ۱۳۸۴).

هر نظام آموزشی در تلاش است تا از طریق طراحی و تدوین برنامه‌های درسی مشخص، انواع مختلف دانش و مهارت‌ها را به دانش‌آموزان انتقال داده و آنها را برای بر عهده گرفتن نقش‌ها و مسئولیت‌هایشان در زندگی واقعی آماده سازد. دانش‌آموزان در نظام‌های آموزشی تجارب بسیار ارزشمندی را فرا می‌گیرند که بخش اعظم آنها در برنامه‌های درسی طرح‌ریزی شده، مشخص نیست. در واقع، دانش‌آموزان بیش از آن چیزی که به صورت نظام‌مند و سازمان‌یافته از طریق مدارس و به واسطه معلمان به آنها آموزش داده می‌شود یاد می‌گیرند (علیخانی، ۱۳۸۸).

برنامه درسی پنهان بیش از برنامه درسی رسمی در سازگاری استادان و شاگردان تاثیر دارد. برنامه‌ی درسی پنهان در حد معنی‌داری تعیین‌کننده‌ی آن چیزی است که مبنای احساس ارزش و عزت نفس شرکت‌کنندگان است. هیچ مؤسسه‌ای نیست که یک برنامه‌ی درسی پنهان بر شاگردان و هیات آموزشی تحمیل نکرده باشد. اگر چه هر برنامه‌ی درسی ویژگی‌هایی دارد که خاص مؤسسه‌ای معین است، ولی وجود این گونه برنامه‌های درسی پنهان تا حد بسیاری بر کل فرایند تعلیم و تربیت تاثیر می‌گذارد. هم‌چنین کم‌توجهی به آثار منفی برنامه‌ی درسی پنهان و غفلت از آن ممکن است تحقق اهداف والای تعلیم و تربیت را دچار مشکل کند. آثار منفی برنامه‌ی درسی پنهان، نظیر رفتار خشک و بیش از حد مقتدرانه ناظم مدرسه یا سکوت همه جانبه‌ی فراگیرنده و در نتیجه منفعل بودن او می‌باشد. با اینکه این یادگیری‌ها و تجارب، در برنامه درسی صریح و از پیش طراحی شده پیش‌بینی نشده، آنها یک برنامه‌ی درسی واقعی

نتایج پژوهش آموزش و پرورش را در مسیر تربیت شهروندی دانش‌آموزان کمک خواهد نمود.

فرهینی فراهانی (۱۳۹۵) پژوهشی با عنوان "الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی" انجام داده است و در این زمینه شانزده الگوی نظری از جمله رویکرد آموزش مستقیم سیاسی مدنی، رویکرد مدارس دموکراتیک، رویکرد آسیب‌شناسی اجتماعی، رویکرد قانون محور، رویکرد نظام‌مدار، الگوی فردگرایانه و لیبرالی، الگوی جمهورگرایانه و نولیبرالی، الگوی فمینیستی، الگوی شهروند جهانی، الگوی شهروند زیست بومی، رویکرد انتقال فرهنگی، رویکرد شهروندی دموکراتیک و رویکرد تغییر اجتماعی شناسایی شد که کلاً در دو رویکرد جامع "محافظه کار" و "پیشرفت‌گرا" قابل تقسیم است. در این میان رویکرد "تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی" به عنوان رویکرد پیشنهادی برای تربیت سیاسی اجتماعی جمهوری اسلامی معرفی شده است. انتخاب تغییر شهروندی در این رویکرد به لحاظ اهمیت کلیدی آن در مباحث مربوط به تربیت سیاسی و اجتماعی است.

نتایج پژوهش فزونی شره جینی و همکاران (۱۳۹۵) با عنوان "چالش‌های برنامه‌دستی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در تربیت شهروندی- اجتماعی براساس مدل تایلر" نشان می‌دهد که: که در عنصر «هدف‌ها» مقوله ناتوانی هدف‌های تربیت شهروندی در برقراری ارتباط مؤثر بین مدرسه و مؤسسات بیرون از مدرسه؛ در عنصر «محتوا» در بی‌توجهی به تلفیق مفاهیم و مهارت‌های شهروندی در حوزه‌های مختلف یادگیری، در عنصر «فعالیت‌های یاددهی و یادگیری» عدم اجرای فعالیت‌های مناسب و در عنصر «ارزشیابی» عدم توجه به خلاقیت و نوآوری فراگیران؛ بالاترین اولویت را در بین چالش‌های مطرح شده به خود اختصاص داده‌اند.

نیکو گفتار و باشی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان "عوامل مؤثر بر جامعه‌پذیری اخلاق شهروندی (مطالعه موردی:

جامعه و تسلیم‌شدن در مقابل قانون و هنجارهای اجتماعی، اعتقاد به ارزش‌های بنیادین جامعه نظیر تساوی، بصورت بنیادی گسترش می‌یابد. با توجه به آنچه مطرح گردید می‌توان به اهمیت و ضرورت و نقش برنامه درسی پنهان در تربیت شهروندی پی برد، حال جای این سوال مطرح می‌گردد که با تاکید بر یادگیری پنهان دانش‌آموزان متوسطه نظری، تربیت شهروندی دارای چه مولفه‌هایی است؟

جهان و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهش خود با عنوان ارائه‌ی مدل شایستگی تربیت اسلامی دانش‌آموزان، براساس ابعاد و مولفه‌های تربیت شهروندی از نظر متخصصان به این نتیجه رسیدند که: سه بعد دانشی، نگرشی و توانشی (مهارتی) مهم‌ترین ابعاد تربیت شهروندی هستند و هرکدام از این ابعاد دارای مولفه‌های ویژه‌ای است. بعد دانش دارای ۱۶ فراوانی و ۲۸,۰۷ درصد شامل مولفه‌های دانش عمومی و تخصصی، دانایی محوری، استقلال ذهنی، تفکر و تدبیر و تعمق، برنامه‌ریزی، پرسش و پاسخ و مشارکت در بحث، توسعه علمی، ترویج دانش، توانایی محاسبات، توانایی گفتگو، سواد رسانه‌ای، شناخت محیط اطراف و هدف‌داری، بعد نگرش با ۲۰ فراوانی و ۳۵,۰۸ درصد فراوانی شامل: احترام به قانون و مقررات، عدالت خواهی و آزادی خواهی، توجه به فرهنگی ملی، پذیرش تنوع تفکرات، مسئولیت‌پذیری، صداقت، شجاعت و جسارت، ادب و نزاکت، بخشش، انصاف داشتن، دیگرخواهی، عیب پوشی، صلح طلبی، دور اندیشی، وفاداری، امنیت خواهی، خوش خلقی و خوشرویی، صمیمی بودن و داشتن مهارت همدلی و بعد توانش با ۲۱ فراوانی و ۳۶,۸۴ درصد فراوانی شامل: مشارکت در امور، خودکنترلی، صبر کردن، امانت‌داری، تعادل رفتاری، رازداری، تلاشگری، وقت شناسی، همکاری کردن، رفاه و آسایش، منظم بودن، کار گروهی، استقلال مالی، اشتغال، برقراری ارتباط، حل مساله، رعایت اصول بهداشتی، مهارت تصمیم‌گیری و معاشرت با دیگران به ترتیب کمترین و بیشترین کد مفهومی را به خود اختصاص دادند. براساس این مولفه‌ها مدل مطلوب تربیت شهروند اسلامی ارائه شده است. توجه به

قلناش (۱۳۹۱) در پژوهش خود به این نتیجه رسید که دیدگاه‌های انتقادی، بازسازی اجتماعی و شهروند فرهنگی حامی رویکرد تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا می‌باشند. دیدگاه شهروندی دموکراتیک متضمن دلالت‌هایی برای هر دو رویکرد تربیت شهروندی محافظه کار و پیشرفت‌گرا است و دیدگاه انتقال فرهنگی نیز جهت‌گیری محافظه کارانه در تربیت شهروندی دارد.

وجدانی (۱۳۹۱) در تحقیقی تحت عنوان "بررسی نقش برنامه درسی بر رفتار تحصیلی دانشجویان کارشناسی ارشد دانشکده علوم تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان و دانشکده پزشکی اصفهان" نشان داد که روابط اجتماعی با آماره ۲۳/۱۴، قانون و مقررات با آماره ۱۸/۸، محیط و فضای فیزیکی دانشگاه با آماره ۲۳/۱۴ و بهره‌گیری از وسایل و مواد آموزشی در تدریس ۵۱/۵، در رفتار تحصیلی و پشتکار و یادگیری دانشجویان نقش داشتند.

احمدی‌زاده زهرائی (۱۳۹۱) در پژوهش خود با عنوان رابطه برنامه درسی پنهان با تربیت شهروندی و عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان پسر متوسطه نشان داد که بین برنامه درسی پنهان با تربیت شهروندی و عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان رابطه مثبت و معناداری وجود داشت. هم‌چنین از بین مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان، مؤلفه جو اجتماعی، قوی‌ترین مؤلفه برای پیش‌بینی تربیت شهروندی بود و مؤلفه تعامل میان معلم و دانش‌آموز قویترین پیش‌بین برای عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان پسر متوسطه بود.

یافته‌های پژوهش حسینی مهر و همکاران (۱۳۹۰) حاکی از وجود نیاز و آسیب‌پذیری برنامه‌ی درسی فعلی دوره‌ی راهنمایی تحصیلی، از لحاظ مهارت‌های تربیت شهروندی است و این نیازها در ابعاد فردی، فرهنگی و سیاسی نمود بیشتری دارد.

تاروگ^۱ (۲۰۱۷) در پژوهش خود با عنوان "آموزش شهروندی: پرورش استعداد انتقادی برای انجام ارزش‌های جهانی در سطح ملی"، مطرح می‌سازد که آموزش و پرورش به برنامه‌ای نیاز دارد که به آموزگاران آموزش می‌دهد تا

دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس" به این نتیجه رسیدند که: بین متغیرهای خانواده، نهادآموزشی، گروه همسالان و رسانه‌های جمعی با اخلاق شهروندی و تمام زیر مقیاس‌های آن رابطه معناداری وجود دارد. به زبان دیگر، هر چه بر میزان نقش خانواده، نهادآموزشی، گروه همسالان و رسانه‌های جمعی افزوده می‌شود اخلاق شهروندی افزایش می‌یابد. نتایج رگرسیون چند متغیره گام به گام بیانگر آن بود که به ترتیب گروه همسالان، نهاد آموزشی، خانواده و زیر مقیاس آگاهی‌بخشی رسانه‌ها به طور مثبت و همسو قادر به پیش‌بینی اخلاق شهروندی هستند و در بین ۴ عامل ذکر شده گروه همسالان بیشترین تاثیر را در این رابطه نشان داد.

براساس نتایج پژوهش قاسم‌پور خوشرودی و صفار حیدری (۱۳۹۴) می‌توان گفت که به طور کلی تربیت شهروند اسلامی در دانشگاه محقق نشده است. به سخن دیگر دانشگاه در عمل برنامه روشنی برای تحقق تربیت شهروند اسلامی ندارد.

زهری (۱۳۹۳) در پژوهش خود تحت عنوان رابطه برنامه درسی پنهان با تربیت شهروندی و خلاقیت دانش‌آموزان پسر سوم متوسطه شهر میناب به این نتیجه رسید که بین برنامه درسی پنهان با تربیت شهروندی و خلاقیت دانش‌آموزان رابطه مثبت و معناداری وجود داشت. هم‌چنین برنامه درسی پنهان قدرت پیش‌بینی معناداری برای تربیت شهروندی و خلاقیت دانش‌آموزان داشت و از بین مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان، مؤلفه جو اجتماعی، قوی‌ترین مؤلفه برای پیش‌بینی تربیت شهروندی و خلاقیت دانش‌آموزان بود.

شهبازی (۱۳۹۲) در پژوهش خود تحت عنوان شناسایی نقاط آسیب‌زای ناشی از برنامه درسی پنهان بر تربیت شهروندی در مقطع ابتدایی از دیدگاه معلمان زن شهر اصفهان در سال تحصیلی ۹۲-۹۱ به این نتیجه رسید که مؤلفه جو اجتماعی با میانگین ۳/۷۲، کنش متقابل معلم و دانش‌آموز با میانگین ۳/۵۹ و ساختار سازمانی با میانگین ۳/۵۶ به ترتیب آسیب‌های جدی برای تربیت شهروندی به حساب می‌آید و میانگین هر یک از این آسیب‌ها بیشتر از سطح متوسط است.

است که نه تنها به دانش آموزان و دانش آموزان مربوطه، بلکه برای رفاه عمومی جامعه نیز کمک می‌کند.

باخت هینا و همکاران^{۱۰} (۲۰۱۱) در پژوهش خود به بررسی وضعیت آموزشی شهروندی: مطالعه موردی از پاکستان پرداختند. نتایج نشان داد که: (الف) تمریناتی که در کتاب درسی ارائه شده است، به یادگیری آسان‌تر در رابطه با آموزش شهروندی کمک می‌کند. (ب) هم‌چنین یک چارچوب چهارگانه مورد استفاده قرار گرفت (۱) شناسایی حقوق و (۲) مسئولیت، (۳) معنا شهروندی/ زندگی عمومی / قانون و (۴) ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی. علاوه بر این، در این زمینه، تأکید بر مجموعه مهارت‌های مهم ذهنی، ذهنی، اجتماعی و سیاسی مورد توجه قرار گرفته است. تجزیه و تحلیل حاوی تحلیل در کتاب درسی مطالعات اجتماعی با توجه به آموزش شهروندی نشان داد که: کتاب درسی تنها بر انتشار اطلاعات، در مورد ساختار سازمان‌های عمومی و تاریخیچه محدود کشور تأکید داشته است. علاوه بر این، دستورالعمل معلم و تمرینات درس، آموزش مبتنی بر یادگیری بود.

ویوگرز^{۱۱} (۲۰۱۰) در پژوهش خود توسعه آموزش شهروندی و امکانات آن در دو سطح سیاست‌گذاری مطرح می‌سازد: دولت و مدارس. در سطح دولتی و سیستمی، ما موارد همچون: گفت‌وگو، سیاست آموزشی؛ سیاست برنامه درسی مدنی جامعه؛ خودمختاری مدارس؛ تفاوت بین مدارس و گفت‌وگو، آموزش را در نظر می‌گیریم. در سطح مدرسه ما مکان آموزش شهروندی را در برنامه درسی، مالکیت معلمان، رویکرد آموزش روانشناختی و دیدگاه دانشجویان در مورد آموزش شهروندی را تحلیل خواهیم کرد.

چی کینگ^{۱۲} (۲۰۰۸) و داکانی^{۱۳} (۲۰۰۹) دریافتند که برنامه درسی پنهان ناظر بر آموخته‌های دانش‌آموز از روابطش با سایر دانش‌آموزان، معلمان و اولیای مدرسه است. آنها معتقدند که این آموخته‌ها که تحت تاثیر ارزش‌ها و انتظارات هر معلم و بافت جامعه قرار می‌گیرد در هر دانش‌آموزی

چگونه از طریق گفتگو در کلاس درس حمایت و تقویت یک فرهنگ انتقادی را ایجاد کنند و شهروندی را تربیت کنند که توانایی استفاده از تخیل و تفکر انتقادی خود را برای همکاری در یک جامعه چند فرهنگی داشته باشد.

سو^{۱۴} (۲۰۱۳) پژوهشی تحت عنوان "آموزش شهروندی جهانی" انجام داده است براساس نتایج در خصوص شهروندی جهانی می‌توان گفت: آنچه به معنای شهروندی در یک فضای جهانی است به سرعت در حال تغییر است، آموزش و پرورش برای آموزش شهروندی جهانی مشتاق است تا جوانان را ارتقاء دهد و این موضوع را مطرح می‌سازد که چگونه این فرایند می‌تواند برای رسیدن به عدالت اجتماعی به اندازه کافی انتقادی و چالش برانگیز باشد البته بسیاری از موضوعات و بحث‌هایی که به آنها اشاره شد، توسط افراد و گروه‌هایی که در خارج از آموزش رسمی کار می‌کنند هدایت شده است.

کندی^{۱۵} (۲۰۱۲) در پژوهش خود تحت عنوان "در بررسی روند آموزش جهانی مدنی و شهروندی: چه درس‌هایی برای ملت‌ها هست؟" آموزش مدنی و شهروندی جزء برنامه درسی مدرسه است در کشورهای مختلف زمان طول کشیدن، اهداف آن و نحوه اجرای آن متفاوت است. فشارهای جهانی شدن در زمان‌های اخیر به معنای آن بوده است که این شهروندی به طور فزاینده‌ای در شرایط جهانی به وجود آمده است، فرآیندهای مانند مهاجرت فراملیتی، همگن‌سازی فعالیت‌های فرهنگی و توسعه گروه‌بندی‌های فراملیتی که اغلب به نظر می‌رسد نسخه‌های محلی را به چالش می‌کشد.

نیکسون^{۱۶} (۲۰۱۲) در پژوهش خود استدلال می‌کند که در یک جهان در سراسر جهان متصل و وابسته، آموزش و پرورش برای تربیت شهروندی جهانی ضروری است. تأکید او بر نیاز به آنچه که او "آموزش‌های تفسیری" تعریف می‌کند است، که ارزش تکرر دیدگاه‌ها و عقیده را بر عهده دارد و طبیعت گفتاری و تعاملی یادگیری را به رسمیت می‌شناسد. او ادامه می‌دهد که آموزش شهروندی جهانی، یک مزیت عمومی

فیزیک، علوم تجربی و ادبیات و علوم انسانی استان سیستان و بلوچستان بودند که از مدارس متوسطه نظری ۶ منطقه آموزشی یا شهرستان انتخاب گردید. در این پژوهش برای جمع‌آوری داده‌ها از دو شیوه (مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی) استفاده شد. در بخش مطالعات کتابخانه‌ای برای دست‌یابی برای مبانی نظری پژوهش از منبع کتابخانه‌ای چاپی و دیجیتال مرتبط با موضوع پژوهش استفاده شد. در بخش مطالعات میدانی مصاحبه‌هایی با دانش‌آموزان دختر و پسر متوسطه نظری انجام گرفت و تک‌تک مصاحبه‌ها بعد از صحت آن در جدول کدگذاری داده‌ها قرار گرفت. ابزار جمع‌آوری داده‌ها مصاحبه نیمه ساختار یافته عمیق با دانش‌آموزان بود. در این پژوهش برای تعیین باورپذیری یافته‌ها از دو روش بازسازی واقعیت و اطمینان‌پذیری استفاده شد که در روایی بازسازی واقعیت^{۱۶} یافته‌ها به شرکت‌کنندگان در مصاحبه ارائه و از نظر صحت و کامل بودن، مورد تایید آنها قرار می‌گرفت. برای افزایش اطمینان‌پذیری این پژوهش از دانش‌آموزانی که علاقمند به شرکت در مصاحبه بودند، در یک فضای مناسب با راهنمایی‌های لازم و به دور از سوگیری و اعمال نظر خاصی و یا هدایت به تفکری خاص مصاحبه انجام می‌گرفت. در ابتدا محقق پس از معرفی خود، هدف تحقیق را بیان می‌کرد و پس از آن که اطمینان حاصل می‌کرد که مصاحبه شونده، علاقمند است در مصاحبه شرکت کند، اجازه ضبط و بعضاً یادداشت مطالب در جریان مصاحبه گرفته می‌شد. تلاش می‌شد در کلیه مصاحبه‌ها با ایجاد فضای صمیمی، محیطی آرام و بدون سر و صدا و با قطع تلفن، رفت و آمدها و در محیطی کاملاً ساکت و آرام انجام گیرد. بعد از مصاحبه چند لحظه صدای ضبط شده برای مصاحبه شونده پخش می‌شد تا از صحت آن چه اتفاق افتاده اطمینان حاصل شود و نهایتاً مصاحبه‌ها تجزیه و تحلیل می‌گردید و کدگذاری انجام می‌شد. ویژگی‌های جمعیت شناختی از نمونه‌ی مورد مطالعه در جدول شماره ۲ آمده است.

پوشیده و مخفی است و خود بر کیفیت یادگیری، زمان یادگیری و چگونگی انجام دادن تکالیف درسی اثر می‌گذارد. پژوهش دیگری که در کشور کانادا به وسیله سیرز و وون^{۱۴} (۲۰۰۵) انجام شده، ویژگی‌های زیر را برای شهروند مطلوب خاطر نشان کرده است.

۱- توانایی برای مذاکره و مشارکت با دیگران، احترام به تفاوت‌ها و تضادها، گوش دادن سازنده به دیگران، توانایی به دست آوردن داده‌ها (از کتابخانه، اینترنت، جلسه‌های عمومی) و بیان ایده‌ها.

۲- اطمینان و جرات برای فراکنشی عمل کردن، داشتن باورهای مستقل، مسئولیت‌پذیری و استقلال (مالی، سیاسی، فردی و...).

۳- دانش درباره‌ی اموری چون چگونگی سازمان یافتن جامعه، شیوه عملکرد دولت ملی و محلی، آگاهی از باورها و دیدگاه‌های اساسی احزاب سیاسی عمده کشور و ایدئولوژی و فلسفه سیاسی.

هورن^{۱۵} (۲۰۰۳) دریافت که بخش مهمی از فعالیت‌های تحصیلی دانش‌آموزان و فعالیت‌های آموزشی معلمان تحت تاثیر برنامه درسی پنهان است.

سوالات پژوهش

۱- با تاکید بر یادگیری پنهان دانش‌آموزان متوسطه نظری تربیت شهروندی دارای چه مولفه‌هایی است؟

۲- پس از شناسایی مولفه‌های تربیتی شهروندی در برنامه درسی پنهان دانش‌آموزان متوسطه نظری برای بهبود برنامه درسی تربیت شهروندی چه پیشنهادهایی می‌توان ارائه داد؟

روش‌شناسی پژوهش

حوزه پژوهش کیفی است و چون بر مطالعه‌ی ماهیت تجربه‌ی زیسته‌ی دانش‌آموزان تاکید دارد لذا از روش مطالعه‌ی پدیدارشناختی استفاده شده است. جامعه آماری پژوهش شامل ۵۴۰۰۰ نفر از دانش‌آموزان پسر و دختر سال‌های سوم و چهارم رشته‌های متوسطه نظری ریاضی و

جدول ۱- ویژگی‌های جمعیت شناختی از نمونه‌ی مورد مطالعه

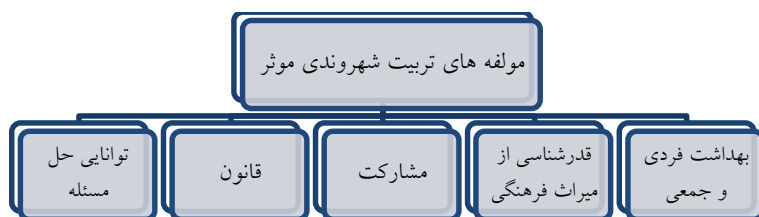
ک دانش آموز	جنسیت	سزن	کلاس	رشته تحصیلی	پدر			مادر		چندمین فرزند	
					سن	تحصیلات	شغل	سن	تحصیلات		شغل
۱	مونث	۱۷	سوم	ریاضی	۴۵	دیپلم	آزاد	۳۹	سیکل	خانه‌دار	دومین
۲	مونث	۱۸	چهارم	تجربی	۴۳	بی‌سواد	آزاد	۳۹	ابتدایی	خانه‌دار	چهارمین
۳	مونث	۱۸	سوم	انسانی	۵۵	کاردانی	کارمند	۴۹	سیکل	خانه‌دار	دومین
۴	مونث	۱۸	چهارم	انسانی	۴۳	دیپلم	آزاد	۳۸	سیکل	خانه‌دار	اولین
۵	مذکر	۱۸	چهارم	ریاضی	۵۰	کاردانی	معلم	۴۰	دیپلم	خانه‌دار	سومین
۶	مذکر	۱۷	دوم	تجربی	۵۶	دیپلم	آزاد	۴۹	دیپلم	خانه‌دار	سومین
۷	مذکر	۱۸	چهارم	انسانی	۳۹	کارشناسی	فرهنگی	۳۳	سیکل	خانه‌دار	اولین
۸	مذکر	۱۸	چهارم	تجربی	۴۴	ابتدایی	آزاد	۳۹	ابتدایی	خانه‌دار	دومین
۹	مذکر	۱۷	دوم	ریاضی	۶۸	ابتدایی	خانه‌نشین	۵۴	ابتدایی	خانه‌دار	دومین
۱۰	مذکر	۱۷	دوم	انسانی	۵۹	سیکل	خانه‌نشین	۴۹	بی‌سواد	خانه‌دار	اولین
۱۱	مونث	۱۷	دوم	تجربی	۴۳	دیپلم	آزاد	۳۵	دیپلم	خانه‌دار	دومین
۱۲	مونث	۱۸	چهارم	ریاضی	۵۸	دیپلم	کارمند بازنشسته	۳۷	ابتدایی	خانه‌دار	اولین
۱۳	مذکر	۱۷	دوم	ریاضی	۵۰	ابتدایی	مغازه‌دار	۳۹	ابتدایی	خانه‌دار	ششمین
۱۴	مونث	۱۷	دوم	تجربی	۳۹	سیکل	آزاد	۳۹	بی‌سواد	خانه‌دار	دومین
۱۵	مذکر	۱۸	چهارم	انسانی	۴۷	دیپلم	کارمند	۳۷	سیکل	خانه‌دار	دومین
۱۶	مذکر	۱۷	سوم	تجربی	۵۶	دیپلم	کارمند بازنشسته	۴۷	دیپلم	خانه‌دار	دومین
۱۷	مونث	۱۸	چهارم	تجربی	۴۵	لیسانس	کارمند	۳۴	سیکل	خانه‌دار	دومین
۱۸	مونث	۱۷	دوم	تجربی	۶۴	ابتدایی	خانه‌نشین	۵۲	ابتدایی	خانه‌دار	اولین
۱۹	مذکر	۱۷	سوم	انسانی	۶۳	ابتدایی	خانه‌نشین	۵۷	دیپلم	خانه‌دار	دومین
۲۰	مونث	۱۸	سوم	انسانی	۵۷	دیپلم	آزاد	۴۶	دیپلم	خانه‌دار	دومین
۲۱	مذکر	۱۷	دوم	ریاضی	۴۰	کاردانی	آزاد	۳۵	دیپلم	خانه‌دار	اولین

یافته‌های پژوهش

فردی و جمعی، قدرشناسی از میراث فرهنگی، مشارکت، قانون، توانایی حل مسئله) دسته‌بندی شدند، دانش‌آموزان تجارب زیادی کسب کرده‌اند که در شکل (۱) بیان شده است.

نتایج به دست آمده از تجزیه و تحلیل متن‌های بدست آمده از مصاحبه با نمونه آماری در ارتباط با سؤال پژوهش، بعد از حذف کدهای اضافی در پنج تم اصلی (بهداشت

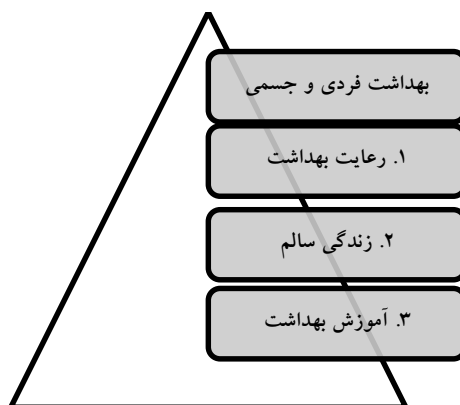
شکل ۱- تجارب دانش آموزان از مولفه‌های تربیت شهروندی موثر

جدول ۲- مولفه‌ها و زیر مولفه‌های تجارب دانش آموزان از مولفه‌های تربیت شهروندی موثر

مولفه‌ها	زیر مولفه‌ها	مولفه‌های تربیت شهروندی
بهداشت فردی و جمعی	رعایت بهداشت	مولفه‌های تربیت شهروندی
	زندگی سالم	
	آموزش بهداشت	
قدرشناسی از میراث فرهنگی	غنی و اصیل بودن فرهنگ و تاریخ کشور	
	عدم آگاهی و کم لطفی خانواده نسبت به شهرهای تاریخی	
	فرهنگ سازی و درونی کردن دانش کسب شده پیرامون تاریخ و فرهنگ کشور	
مشارکت	قبول مسوولیت در مدرسه	
	نتایج کارگروهی بر تکامل شخصیت فرد	
	همکاری در کلاس درس	
	ملزومات کار گروهی	
قانون	رعایت و عدم رعایت قانون و تبعات آن	
	حقوق افراد نسبت به هم در مدرسه	
	انجام هرکار بنا بر قانون در زمان مقرر شده	
	نقش و روابط اجتماعی در قانونمندی	
توانایی حل مساله	توانایی حل مساله	
	شکوفایی تمامی ابعاد وجودی فرد برای زندگی در جامعه	
	توانایی برقراری ارتباط موثر و حل مشکلات در روابط فردی	
	استفاده از افکار شخصی و نظر دیگران از طریق تبادل نظر برای حل مشکلات	

یافته‌های بدست آمده از جدول شماره ۲ نشان می‌دهد که براساس تجارب دانش آموزان، مولفه‌های تربیت شهروندی موثر دارای ۵ مولفه اصلی و ۱۸ زیر مولفه است. مولفه‌های اصلی شامل بهداشت فردی و جمعی، قدرشناسی از میراث فرهنگی، مشارکت، قانون، و توانایی حل مساله می‌باشد.

الف) بهداشت فردی و جمعی
مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها ۳ کد مفهومی فرعی که زیر مجموعه‌ی این تم اصلی یعنی بهداشت فردی و جمعی در ارتباط با برنامه درسی پنهان می‌باشد در شکل (۲) نشان داده است.

شکل ۲- بهداشت فردی و جمعی

فرهنگی در ارتباط با برنامه درسی پنهان می‌باشد در شکل (۳) نشان داده است.

ب) قدرشناسی از میراث فرهنگی

مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها ۳ کد مفهومی فرعی که زیر مجموعه‌ی این تم اصلی یعنی قدرشناسی از میراث

شکل ۳- قدرشناسی از میراث فرهنگی

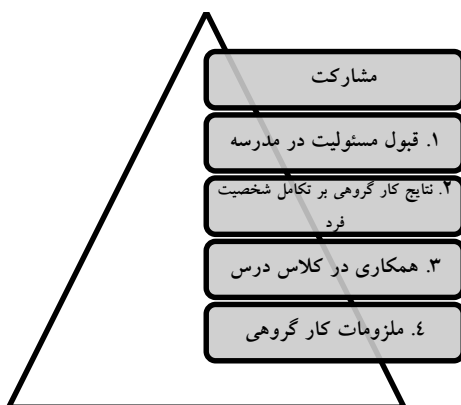
ج) مشارکت

مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها ۴ کد مفهومی فرعی که زیر مجموعه‌ی این تم اصلی یعنی مشارکت در ارتباط با برنامه درسی پنهان می‌باشد در شکل (۴) نشان داده است.

نتایج حاصله نشان می‌دهد که قدرشناسی از میراث

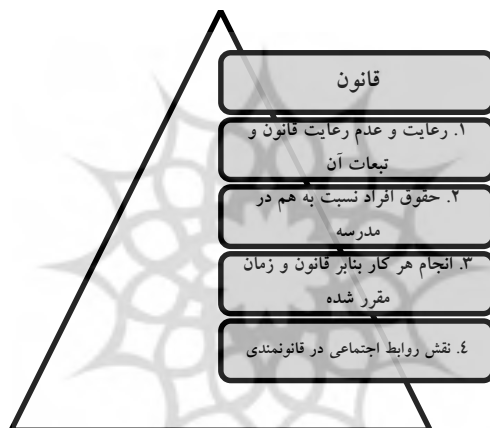
فرهنگی موارد ذیل می‌باشد:

- ۱- غنی و اصیل بودن فرهنگ و تاریخ کشور ۲- عدم آگاهی و کم لطفی خانواده نسبت به شهرهای تاریخی ۳- فرهنگ‌سازی و درونی کردن دانش کسب شده پیرامون تاریخ و فرهنگ کشور. که در شکل ۳ نشان داده شده‌اند.

شکل ۴- مشارکت

مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها ۴ کد مفهومی فرعی که زیر مجموعه‌ی این تم اصلی یعنی قانون در ارتباط با برنامه درسی پنهان می‌باشد در شکل (۵) نشان داده است.

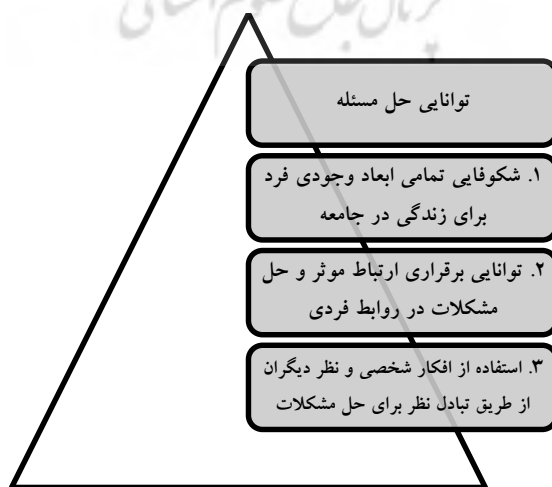

شکل ۵- قانون

در ارتباط با برنامه درسی پنهان می‌باشد در شکل (۶) نشان داده است.

ه) توانایی حل مسئله

مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها ۳ کد مفهومی فرعی که زیر مجموعه‌ی این تم اصلی یعنی توانایی حل مسئله

شکل ۶- توانایی حل مسئله

بحث و نتیجه‌گیری

هر نظام آموزشی در تلاش است تا از طریق طراحی و تدوین برنامه‌های درسی مشخص، انواع مختلف دانش و مهارت‌ها را به دانش‌آموزان انتقال داده و آنها را برای بر عهده گرفتن نقش‌ها و مسئولیت‌هایشان در زندگی واقعی آماده سازد. دانش‌آموزان در نظام‌های آموزشی تجارب بسیاری ارزشمندی را فرا می‌گیرند که بخش اعظم آنها را در برنامه‌های درسی طرح‌ریزی شده، مشخص نیست. در واقع، دانش‌آموزان بیش از آن چیزی که به صورت نظام‌مند و سازمان‌یافته از طریق مدارس و به واسطه معلمان به آنها آموزش داده می‌شود، یاد می‌گیرند. این بعد از برنامه درسی را که در بستر فرهنگ حاکم بر محیط آموزشی و بدون آگاهی معلمان و دانش‌آموزان حاصل می‌شود و در قالب مجموعه‌ای از انتظارات و ارزش‌ها تبلور می‌یابد و کمتر معطوف به حوزه دانستنی‌ها و شناخت است، برنامه درسی پنهان می‌نامند. که نقش محوری و ویژه‌ای را در مطالعات مربوط به برنامه درسی ایفا می‌کند. برنامه درسی پنهان، آن چه که به طور ضمنی در اصول و سازماندهی نظام آموزشی (مثلاً: نظم و ترتیب در کلاس) و در الگوی ارتباط و تعامل در مراکز آموزشی (مثلاً: تکرار دروس، شنیدن، اطاعت و...) وجود دارد را شامل می‌شود. بنابراین برنامه درسی پنهان شامل همه آموزش‌هایی است که ورای نتایج یادگیری رسمی واقع می‌شود. برنامه‌ی درسی پنهان دارای سه بعدی اساسی به شرح زیر است: ۱- جو اجتماعی ۲- ساختار سازمانی ۳- کنش متقابل معلم و دانش‌آموز بدون تردید یکی از مولفه‌های بسیار مهم در تربیت شهروندی، برنامه درسی پنهان است. دانش‌آموزان از طریق برنامه‌های درسی و بویژه برنامه درسی پنهان با انواع دانش علمی، اجتماعی، تاریخی، اقتصادی و سیاسی، مهارت‌ها و نگرش‌های مختلفی همچون احترام، صداقت، سعه صدر، همدردی، وطن‌پرستی، تعهد و مسئولیت‌پذیری، توجه به نفع عموم، برابری، رعایت قانون و مقررات و غیره آشنا می‌شوند. آنها هم‌چنین می‌توانند دانش، مهارت‌ها، مفاهیم و نگرش‌هایی را فرا بگیرند که برای

پرورش آنها خطرآفرین بوده و تهدید محسوب می‌گردد. بنابراین برنامه درسی پنهان می‌تواند برای تعلیم و تربیت شهروندی هم مزیت و هم آسیب به حساب آید. دانش‌آموز می‌تواند در فضای برنامه درسی پنهان از یک سو مشارکت و مسئولیت‌پذیری و از سوی دیگر بی‌مسئولیتی و بی‌تعهدی را فرا بگیرد. او می‌تواند از سویی اصول اخلاقی و از سوی دیگر غیرهنجارها و اصول غیراخلاقی را بیاموزد. بنابراین لازم است با حفظ ماهیت برنامه درسی پنهان ابعاد منفی آن شناخته شده و دست‌اندرکاران مدرسه باید به حذف ابعاد منفی آن و به کارگیری ابعاد مثبت آن اقدام نمایند.

با توجه به آنچه گذشت نتایج حاصل از تجارب دانش‌آموزان دوره دبیرستان از مولفه‌های تربیت شهروندی موثر در ۵ دسته اصلی به این شرح دسته‌بندی شدند: یافته‌های بدست آمده نشان می‌دهد که براساس تجارب دانش‌آموزان، مولفه‌های تربیت شهروندی موثر دارای ۵ مولفه اصلی و ۱۸ زیر مولفه است. مولفه‌های اصلی شامل بهداشت فردی و جمعی، قدرشناسی از میراث فرهنگی، مشارکت، قانون، و توانایی حل مساله می‌باشد. هر کدام از مولفه‌های اصلی نیز دارای زیر مولفه‌هایی هستند:

اولین مولفه بدست آمده بهداشت فردی و جمعی (رعایت بهداشت، زندگی سالم، آموزش بهداشت) است. نتایج حاصله حاکی از آن است که دانش‌آموزان تجارب فراوانی در رابطه با بهداشت فردی و جمعی به عنوان یکی از مولفه‌های تربیت شهروندی دارند که با نتیجه‌گیری و جهانی (۱۳۸۵) در اولویت‌بندی مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان دبستان‌های شهرستان زلزله‌زده بم، مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان در شرایط یاد شده را به ترتیب زیر اولویت‌بندی کرده‌اند:

- ۱- مهارت‌های حل مساله ۲- مهارت تصمیم‌گیری ۳-
- مهارت روابط موثر اجتماعی ۴- مهارت رویارویی با هیجان
- و استرس ۵- مهارت شهروند جهانی بودن ۶- مهارت تفکر
- انتقادی ۷- مهارت‌های اقتصادی در اداره‌ی زندگی ۸-
- مهارت بکار بردن نکات ایمنی ۹- بهداشت جسمی ۱۰-

مسئول بودن و همدلی که از الزامات فوری تربیت شهروندی دانسته شده است، شباهت دارد.

دومین مولفه بدست آمده قدرشناسی از میراث فرهنگی (غنی و اصیل بودن فرهنگ و تاریخ کشور، عدم آگاهی و کم لطفی خانواده نسبت به شهرهای تاریخی، فرهنگ سازی و درونی کردن دانش کسب شده پیرامون تاریخ و فرهنگ کشور) است، یافته‌های پژوهش در این بخش با نتایج پژوهش (نیکنامی و مدانلو، ۱۳۸۷) شاید دشوارترین پرسشی که در مطالعات گذشته‌ی مقوله‌ی شهروندی به چشم می‌خورد، ویژگی‌ها و خصیصه‌های مورد نیاز شهروند خوب باشد. پاسخ به این پرسش مستلزم بررسی و کنکاش همه جانبه و عمیق در فرهنگ هر جامعه است. در این راستا مطالعات متعددی انجام شده که از جمله‌ی آنها مطالعه براون در کانادا، لی در آسیا و پریور در استرالیا می‌باشد. براساس مطالعه ویژه به وسیله پریور در کشور استرالیا انجام شده، ویژگی‌های زیر برای شهروند مطلوب در جامعه استرالیا لازم دانسته شده است.

۱- ویژگی‌های مرتبط با درک و فهم مدنی: شامل آگاهی از رویدادهای جاری جامعه و جهان و آگاهی از عملکرد دولت.

۲- ویژگی‌های مرتبط با جنبه‌های مشارکتی - عملی: شامل ایفای مسئولیت‌های خانوادگی، توانایی بررسی ایده‌های گوناگون، توانایی اتخاذ تصمیم‌های معقولانه و مشارکت در مسایل مدرسه یا جامعه‌ی محلی.

۳- ویژگی‌های مرتبط با دل‌مشغولی اجتماعی: شامل علاقه و نگرانی نسبت به رفاه و آسایش دیگران، رفتارهای اخلاقی و پذیرش تنوع.

در پژوهشی دیگر رئوس محتوای برنامه درسی تربیت شهروند بومی در عصر جهانی شدن از دید اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های شهر تهران مورد بررسی قرار گرفته است، یافته‌های پژوهش عبارتند از: ۱- از دید اعضای هیئت علمی عمده‌ترین مشخصه‌های عصر جهانی شدن شامل: تخریب هویت ملی شهروند بومی، به مخاطره افتادن هویت ملی، ارزش‌های دینی، شیوع آموزش‌های غیربومی، تهدید

هنجارها و باورهای بومی، فقدان نظام ثابت اقتصادی، استیلای هویت اجتماعی بین‌المللی و... است که در برنامه درسی آموزش عالی به گونه‌ای اساسی به آنها پرداخته نشده است.

۲- از دید اعضای هیئت علمی عمده‌ترین رئوس محتوایی مورد نیاز در برنامه درسی تربیت شهروند بومی در عصر جهانی شدن شامل: تقویت فرهنگ بومی، تلفیق محتوای برنامه درسی با نیازهای اجتماعی - اقتصادی، آشنا سازی یادگیرندگان با خط مشی‌های اقتصادی به صورت عملی، برنامه‌های درسی خدمات اجتماعی، رشد ادراک یادگیرندگان از بالندگی فرهنگ بومی، درک سوابق فرهنگی و سیاسی جامعه خود و... می‌باشد که این مجموعه می‌تواند به فراخور موضوع درسی رشته‌های گوناگون، به صورت مجزا و یا به گونه‌ای ترکیبی، تلفیقی و میان رشته‌ای یا چند رشته‌ای برای فراگیرندگان تدارک دیده شده و در محتوای برنامه درسی آنها گنجانده شود (عیوضی و همکاران، ۱۳۸۷) مطابقت دارد.

سومین مولفه اصلی مشارکت (قبول مسئولیت در مدرسه، نتایج کارگروهی بر تکامل شخصیت فرد، همکاری در کلاس درس، ملزومات کارگروهی) است، نتایج حاصله حاکی از آن است که دانش‌آموزان تجارب فراوانی در رابطه با مشارکت به عنوان یکی از مولفه‌های تربیت شهروندی دارند که با نتایج وزیر و جهانی (۱۳۸۵) در اولویت‌بندی مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان دبستان‌های شهرستان زلزله‌زده‌ی بم، مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان در شرایط یاد شده را به ترتیب زیر اولویت‌بندی کرده‌اند: ۱- مهارت‌های حل مساله ۲- مهارت تصمیم‌گیری ۳- مهارت روابط موثر اجتماعی ۴- مهارت رویارویی با هیجان و استرس ۵- مهارت شهروند جهانی بودن ۶- مهارت تفکر انتقادی ۷- مهارت‌های اقتصادی در اداره‌ی زندگی ۸- مهارت بکار بردن نکات ایمنی ۹- بهداشت جسمی ۱۰- مسئول بودن و همدلی که از الزامات فوری تربیت شهروندی دانسته شده است.

دانش‌آموزان تجارب فراوانی در رابطه با توانایی حل مسئله به عنوان یکی از مولفه‌های تربیت شهروندی دارند که با نتیجه وزیری و جهانی (۱۳۸۵) در اولویت‌بندی مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان دبستان‌های شهرستان زلزله‌زده‌ی بم، مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان در شرایط یاد شده را به ترتیب زیر اولویت‌بندی کرده‌اند: ۱- مهارت‌های حل مساله ۲- مهارت تصمیم‌گیری ۳- مهارت روابط موثر اجتماعی ۴- مهارت رویارویی با هیجان و استرس ۵- مهارت شهروند جهانی بودن ۶- مهارت تفکر انتقادی ۷- مهارت‌های اقتصادی در اداره‌ی زندگی ۸- مهارت بکار بردن نکات ایمنی ۹- بهداشت جسمی ۱۰- مسئول بودن و همدلی که از الزامات فوری تربیت شهروندی دانسته شده است، مطابقت دارد. به طور کلی می‌توان گفت یافته‌ها نمایانگر آن است که دانش‌آموزان در ارتباط با مهارت‌های شهروندی تجارب مثبت و منفی زیادی را کسب کرده‌اند که مبین تغییرات در نگرش، اخلاق و... می‌باشد که آگاهی از آن، برنامه‌ریزی برای مسئولین جامعه را آسان‌تر می‌کند. براساس یافته‌های پژوهش پیشنهاد می‌گردد:

- سیاست‌گذاران برنامه درسی، در بحث تربیت شهروندی توجه ویژه‌ای به محیط زمینه‌ای و فیزیکی مدرسه و برنامه درسی پنهان داشته باشند.
- محتوا از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، علاوه بر توجه به برنامه درسی پنهان و محیط فیزیکی مدرسه و تعاملات ما بین معلمان و شاگردان، باید محتوای آموزشی نیز از مفاهیم تربیت شهروندی غنی گردد.
- برگزاری همایش‌ها و کارگاه‌های مختلف در خصوص تربیت شهروندی و حتی در حوزه موضوع‌های عمومی نیز به تقویت فرایند تربیت شهروندی دانش‌آموزان خواهد انجامید. بر این اساس پیشنهاد می‌گردد توجه ویژه‌ای به این اجتماعات و تشکل‌ها گردد.
- در بخش فعالیت‌های پرورشی می‌توان برنامه‌های زیادی در خصوص تربیت شهروندی اجرا کرد. پیشنهاد می‌گردد اهداف در حوزه فعالیت‌های پرورشی به سمت و

پژوهش دیگری که در کشور کانادا به وسیله سیرز و وون انجام شده، ویژگی‌های زیر را برای شهروند مطلوب خاطر نشان کرده است.

- ۱- توانایی برای مذاکره و مشارکت با دیگران، احترام به تفاوت‌ها و تضادها، گوش دادن سازنده به دیگران، توانایی به دست آوردن داده‌ها (از کتابخانه، اینترنت، جلسه‌های عمومی) و بیان ایده‌ها.
- ۲- اطمینان و جرات برای فراکنشی عمل کردن، داشتن باورهای مستقل، مسئولیت‌پذیری و استقلال (مالی، سیاسی، فردی و...).
- ۳- دانش درباره‌ی اموری چون چگونگی سازمان یافتن جامعه، شیوه عملکرد دولت ملی و محلی، آگاهی از باورها و دیدگاه‌های اساسی احزاب سیاسی عمده کشور و ایدئولوژی و فلسفه سیاسی (سیرز و وون، ۲۰۰۵)، مطابقت دارد.
- چهارمین مولفه اصلی قانون (رعایت و عدم رعایت قانون و تبعات آن، حقوق افراد نسبت به در مدرسه، انجام هر کار بنابر قانون و زمان مقرر شده، نقش روابط اجتماعی در قانون‌مندی) است، نتایج حاصله حاکی از آن است که دانش‌آموزان تجارب فراوانی در رابطه با قانون به عنوان یکی از مولفه‌های تربیت شهروندی دارند که با نتایج غفاری (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان بررسی نقش برنامه‌ریزی پنهان در رفتار انضباطی دانش‌آموزان از دیدگاه مدیران و معلمان مدارس راهنمایی دخترانه شهرستان خلخال در سال تحصیلی ۸۹-۸۸ و تعداد ۱۴۰ نفر مدیران و معلمان که در این تحقیق شرکت کردند نشان داد که ساختار فیزیکی و ساختار سازمانی و جو اجتماعی و روابط بین دانش‌آموزان و نحوه تعامل دانش‌آموزان با معلمان در رفتار انضباطی دانش‌آموزان رابطه تنگاتنگ و مثبتی وجود دارد، مطابقت دارد.
- پنجمین مولفه اصلی توانایی حل مسئله (شکوفایی تمام ابعاد وجودی فرد برای زندگی در جامعه، توانایی برقراری ارتباط موثر و حل مشکلات در روابط فردی، استفاده از افکار شخصی و نظر دیگران از طریق تبادل نظر برای حل مشکلات) است، نتایج حاصله حاکی از آن است که

- سوی تربیت شهروندی ومهارت‌های اجتماعی سوق پیدا کرده و بازنگری شود.
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی ضمن خدمت و فراخوان مقاله برای کلیه مدیران و دبیران به منظور آشنایی آنها با مفاهیم و عناصر برنامه درسی پنهان و مفاهیم و مولفه‌های آن.
- کلیه مدیران مدارس و دبیران باید به طور سازمان یافته‌ای با منابع برنامه درسی پنهان آشنا شوند، این امر در آنان این بینش را به وجود می‌آورد که دانش‌آموزان آنها را از طریق فرایند تدریس، ارزش‌ها، هنجارها، مهارت‌ها و طرز تفکرهای خاص را به طور ضمنی به آنها می‌آموزند.
- ارتباطات انسانی یک جنبه پر اهمیت از "برنامه درسی پنهان" است و کارکنان مدرسه همراه با دانش‌آموزان و والدین باید ویژگی‌های این فرایند تعاملی را مورد ارزیابی قرار دهند و توجه خاص به موضوعاتی نظیر تنایزات طبقه اجتماعی، گروه‌ها، تبعیض و موارد مشابه معطوف دارند.
- ساختار سازمانی، مقررات اداری، خط‌مشی‌ها، قوانین، مقررات و شیوه‌های مدیریت مدرسه مورد ارزیابی قرار گیرند.
- مدیران مدارس، آزادی عمل بیشتری به دبیران اعطا نمایند تا بتوانند از دانش و تجارب خود برای حل مسائل دانش‌آموزان و کمک به یکدیگر استفاده کنند.
- برگزاری کارگاه‌های آموزشی ضمن خدمت برای کلیه مدیران و دبیران مقطع دبیرستان به منظور آشنایی آنها با روش‌های تدریس متناسب با تربیت شهروندی. دبیران باید با ایجاد فرصت برای مشارکت، حمایت از نظرات، پیشنهادات و انتقادات، ارتباط صحیح، دادن استقلال و آزادی عمل و تقویت اعتماد به نفس دانش‌آموزان، زمینه را برای حاکمیت دانش‌آموز محوری و همکاری گروهی فراهم سازند.
- منابع**
- آری، دونالد؛ رضویه، اصغر؛ جیکویز، لوسی چسر (۱۳۸۰). روش تحقیق در تعلیم و تربیت، ترجمه: سرکیسیان، تهران: انتشارات سروش.
- اسکندری، حسین (۱۳۸۴). برنامه درسی پنهان، تهران: انتشارات نسیم.
- آشتیانی، ملیحه، فتیحی واجارگاه، کوروش، یمنی دوزی سرخابی، محمد (۱۳۸۵). لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه درسی برای تدریس در دوره دبستان، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی.
- تقی‌پور، حسینعلی، غفاری، هاجر (۱۳۸۸). بررسی نقش برنامه‌ریزی پنهان در رفتار انضباطی دانش‌آموزان از دیدگاه مدیران و معلمان مدارس راهنمایی دخترانه شهرستان خلخال در سال تحصیلی ۸۹-۸۸، مجله علوم تربیتی.
- جهان، جواد، زنگنه تبار، سجاده، پاک سرشت، محمد (۱۳۹۷). ارائه‌ی مدل شایستگی تربیت اسلامی دانش‌آموزان، براساس ابعاد و مولفه‌های تربیت شهروندی از نظر متخصصان، فصلنامه پژوهش در نظام‌های آموزشی.
- حسینی‌مهر، علی، سیف‌نراقی، مریم، نادری، عزت‌الله، شریعتمداری، علی (۱۳۹۰). مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان در برنامه درسی دوره راهنمایی تحصیلی، فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی.
- حسینی، سیدمحمد (۱۳۹۰). بررسی نقش برنامه درسی پنهان و تربیت شهروندی در رفتار انضباطی دانش‌آموزان دوره راهنمایی شهر خلخال در سال تحصیلی ۸۹-۸۸، مجله علوم تربیتی.
- رضویه، اصغر (۱۳۹۰). روش‌های پژوهش در علوم رفتاری و تربیتی، انتشارات شیراز.
- شهبازی، زهرا (۱۳۹۲). شناسایی نقاط آسیب‌زای ناشی از برنامه درسی پنهان بر تربیت شهروندی در مقطع ابتدایی از دیدگاه معلمان زن شهر اصفهان در سال تحصیلی ۹۲-۹۱. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی خوراسگان
- عابدی، احمد، عریضی، حمیدرضا، سبحانی‌نژاد، مهدی (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین انگیزش پیشرفت تحصیلی دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر اصفهان با ویژگی‌های شخصیتی آنان، دانشور رفتار، پژوهش‌های آموزش و یادگیری.

جهت ارایه یک چارچوب نظری مناسب، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، فصلنامه رهبری و مدیریت آموزشی. وزیری، مژده، جهانی، شیده (۱۳۸۵). مهارت‌های شهروندی مورد نیاز دانش‌آموزان دبستان‌های شهرستان زلزله‌زده‌ی بم، فصلنامه‌ی نوآوری‌های آموزشی.

Bakht Hina, Khush, Muhammad, Ajmal, Rahman, Fazalur, Bux Jumani, Nabi (2011). State of Citizenship Education: A Case Study from Pakistan. International Journal of Humanities and Social Science.

Kennedy, Kerry J (2012). Global Trends in Civic and Citizenship Education: What are the Lessons for Nation States.

Nixon, J (2012). Interpretive Pedagogies for Higher Education: Arendt, Berger, Said, Nussbaum and their Legacies, London and New York: Bloomsbury.

Su, F, Bullivant, A. and Holt, V (2013). Global Citizenship Education, In Curtis, W, et al (eds) Education Studies An Issues Based Approach (3rd Edition), Exeter: Sage/Learning Matters..

Twarog, K (2017). Citizenship Education: Cultivating a Critical Capacity to Implement Universal Values Nationally [Kultivace kritického myšlení k implementaci univerzálních hodnot vnitrostátně]. Sociální pedagogika/Social Education.

Veugelers, W (2010). Theory and Practice of Citizenship Education, The Case of Policy, Science and Education in the Netherlands, Revista de Educación, número extraordinario.

Mc Donald DG (1999). Implementation of programs of Deliberation and Civic Education to Counter Erosional Effects of Civic Apathy Upon liberal- Democratic Politics, Unpublished Master of Thesis. University of western Ontario.

Parker G (2000). Citizenship, Contingency and Countryside, Rights, Culture, Land and the Education.

Saers A, Yvonne H (2005). Citizenship education, canadian Education Association.

علیخانی، م. ح (۱۳۸۸). بررسی پیامدهای برنامه درسی پنهان محیط اجتماعی مدارس دوره متوسطه اصفهان، تهران، پایان نامه دکتری دانشگاه تربیت مدرس.

عیوضی، مریم، قلی‌زاده، مقدم، سبحانی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۷). تبیین رئوس محتوای برنامه درسی تربیت شهروند

بومی در عصر جهانی شدن از دید اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های شهر تهران، تهران، همایش جهانی شدن و بومی ماندن برنامه‌ی درسی: چالش‌ها و فرصت‌ها.

فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۸۶). برنامه درسی به سوی هویت‌های جدید، تهران: انتشارات رشد.

فرمehینی فراهانی، محسن (۱۳۹۵). الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی.

فزرونی شره‌جینی، رضا، پیری، موسی، اسدیان، سیروس (۱۳۹۵). چالش‌های برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در تربیت شهروندی اجتماعی براساس مدل تایل، دو فصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی.

قلتاش، عباس (۱۳۹۱). مبانی اجتماعی و سیاسی تعلیم و تربیت، بررسی تطبیقی رویکردها و دیدگاه‌های تربیت شهروندی پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت.

کشتی‌آرای، نرگس (۱۳۸۷). طراحی و اعتبار بخشی

الگوی برنامه درسی تجربه شده در آموزش عالی مبتنی بر رویکرد پدیدار شناسی فمینیستی، پایان نامه دکتری. دانشکده تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان. گال، مریت، بورگ، والتر، گال، جوین (۱۳۸۷).

روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه ا ر نصر و دیگران، جلد اول و دوم، تهران: انتشارات سمت.

نیک‌نامی، مصطفی، مدانلو، سیمین (۱۳۸۷). تعیین مولفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی تحصیلی

یادداشت

^۱ *Citizenship*

^۲ *J. Lack*

^۳ *Rousseau*

Parker ^۴

^۵ *Mc Donald*

Twarog ^۶

Su. ^۷

^۸ *Kennedy*

^۹ *Nixon*

^{۱۰} *Bakht Hina and at al*

^{۱۱} *Veugelers*

^{۱۲} *Chikeung*

^{۱۳} *Doganay*

^{۱۴} *Sears & Won*

^{۱۵} *Horn*

Constuction validity ^{۱۶}

